

УДК 94(477):[2:28=1.4(477)“18/19”]

В. М. Орлов

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР В ЖИТТІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У цій статті здійснено огляд наукових досліджень українських істориків, праці яких присвячені ролі конфесійного чинника в житті кримських татар в Україні упродовж ХІХ – на початку ХХ століття. Охарактеризовано основні публікації вітчизняних істориків, спрямовані на релігійний фактор та наголошено на недостатньому рівні вивчення дослідниками проблеми консолідуючої ролі релігії в життєдіяльності етнічних громад в Україні ХІХ – першої половини ХХ століття.

Ключові слова: історія релігії, конфесія, кримськотатарський народ, мусульманська умма, національна меншина, сучасна українська історіографія.

На початку ХХІ століття можемо констатувати кількісне та якісне зростання історичних праць щодо співвідношення етнічного та релігійного компонентів в середовищі національних громад України. З'являється критична маса науково-історичних досліджень з історії релігійних об'єднань національних меншин в Україні (угорців, поляків, євреїв, та інших), вивчення яких та знаходження загальних закономірностей розвитку є назрілим. Однак, більшість професійних істориків сфокусовані на дослідженні історіографії традиційних і найбільш поширених релігійних домінантів українського народу, а саме православ'я та греко-католицизму. Тому зберігає свою актуальність дослідження історіографії конфесійної складової у житті громад етнонаціональних меншин в Україні. У цьому вимірі важливе місце посідає вивчення праць, присвячених ролі конфесійного фактору в житті кримськотатарського народу.

Під час написання статті автор сконцентрував увагу на окремих концептуальних дослідженнях сучасних істориків щодо релігійних об'єднань в Україні ХІХ – першої половини ХХ століття, які присвячені релігійному фактору загалом, так і ролі конфесійності у середовищі кримськотатарського народу, зокрема. Це дослідження О. Бойка [1], П. Бондарчука [2], С. Боруцького [3], В. Войналовича [4], В. Ганкевича [5], В. Григор'янца [6], А. Зінченка [7], А. Киридон [8], П. Панченка [9], В. Пашенка [10], Н. Стоколос [11] тощо. У першому десятилітті ХХІ століття у вітчизняному історіописанні також з'являються вагомні науково-історичні розвідки присвячені історіографії історії релігії та церкви в Україні, наприклад, монографія В. Ластовського [12], праці І. Горпинченко [13], С. Куксенка [14], О. Ластовської [15], О. Нестулі [16], І. О कोरोкової та О. Ігнатуші [17], В. Орлова [18], І. Преловської [19], А. Шостака [20] тощо. Хоча варто зауважити, що предметом дослідження більшості перелічених розвідок не є безпосередньо мусульманські спільноти в Україні.

Основною ціллю статті є аналіз новітніх вітчизняних науково-історичних праць з історичного розвитку мусульманських об'єднань кримських татар в Україні упродовж ХІХ – першої половини ХХ століття.

Так, у 1998 р. В. Ганкевичем у монографії, присвяченій історії освіти кримськотатарського народу охарактеризовано історіографію історії кримськотатарського народу ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії та зауважено на ґрунтовності та різновекторності праць Ф. Андрієвського, Т. Бояджиєва, А. Кримського, М. Міропієва, В. Смирнова та інших, якими започатковано новий етап у дослідженні історії кримськотатарського народу [5, с.4–9]. Автор присвятив власну розвідку історичному розвитку освітньої сфери мусульманського населення Таврійської губернії імперського періоду й виключно у фокусі історії освіти розглянув конфесійне питання в Російській імперії у середовищі мусульманського кримськотатарського населення. Однак, незважаючи на те, що науковцем досліджено проблему історії релігійних громад побіжно, В. Ганкевичем вперше в сучасній українській історіографії історії релігійних об'єднань України ХІХ – першої половини ХХ століття охарактеризовано мусульманські навчальні заклади першого ступеня – мектебе, як осередки початкової освіти у середовищі ісламського населення Таврійської губернії. Проаналізовано важливу роль мектебе як закладів, створених з метою прилучення кримських татар до основ ісламу, вивчення коранічних та богословських текстів; особливо автором підкреслено загальнодоступність цих шкіл для представників різних соціальних страт [5, с.26]. Також автором здійснена спроба класифікації мектебе і запропоновано три основні різновиди: "... мечетні ... заняття в них проводили представники місцевого мусульманського духовенства..." [5, с.27]. Другий тип – "джемаатські мектебе", репрезентований В. Ганкевичем, як школи, створені за сприянням громадських та приватних навчальних закладів, з метою поширення, популяризації коранічних творів. До третього різновиду віднесено заклади, засновані за активним сприянням меценатів, які існували за рахунок пожертв заможних представників умми [5, с.27]. Подібний сюжет в новітній українській історіографії історії релігійних об'єднань України акцентує особливу увагу на ролі місцевої громади у розвитку конфесійної освіти в імперський період.

На початку ХХІ століття в українській історіографії новітнього періоду з'являються ряд публікацій, які описували етноконфесійний вимір національних меншин в Україні упродовж ХІХ – початку ХХІ століття, серед них вирізняється автореферат С. Шендріковою охарактеризовано розгортання громадського мусульманського руху в середовищі кримськотатарського населення Російської імперії початку ХХ століття. Означено, що датою початку структурування ісламського руху в Криму стало зібрання 24 березня 1905 р. спусковим механізмом, на думку, авторки, в активізації ліберального мусульманського руху в середовищі

кримських татар став маніфест від 5 лютого 1905 р. про свободу віросповідання [21, с.9]. С. Шендріковою було значно розширено коло питань з історії релігійності кримськотатарського народу як складової новітнього українського історіописання релігійних спільнот в Україні XIX – початку XX століття. Так, уперше авторкою було означено становище та інституціоналізацію мусульманських громад в Російській імперії на початку XX століття. Цьому процесові сприяла організація загальноросійського об'єднуючого форуму мусульманського населення “Бутюнрусіє іттіфек ель муслімін” [21, с.10]. Поряд із розгортанням загальноімперської ісламської ініціативи у контексті сучасної української історіографії релігійних організацій України авторка описала роль мусульман-активістів, представників кримськотатарського руху, які розпочали розбудову організації задля консолідації мусульманського населення мешканців кримського півострова та розширення громадсько-політичних і релігійних прав ісламських спільнот із вимогою реформування Таврійського магометанського духовного правління [21, с.10]. Також описана участь мусульманських лідерів кримськотатарського народу у Всесвітньому мусульманському конгресі 1 листопада 1907 р., який відбувся у Каїрі [21, с.13–14].

Джерелознавче дослідження І. Богдановича, присвячене виданню “Терджиман” поряд із розвідкою С. Шендрікової започаткувало дослідження конфесійного чинника в житті кримськотатарських мусульманських громад України у вітчизняній історіографії (1991 – початку XXI століття) історичного розвитку релігійних громад в Україні та містить вичерпну інформацію щодо розгортання мусульманського руху в Російській імперії останньої третини XIX – початку XX століття. Автором досліджено цікавий сюжет щодо важливості газети “Терджиман” у розгортанні загальноросійського мусульманського громадського руху [22, с.7–8]. У розвідці наголошено на важливості конфесійного фактора як своєрідного консолідатора кримських татар та важливої ролі преси у житті релігійних об'єднань Криму. Так, газета “Терджиман”, на думку автора, містила ряд цінних публікацій, які торкалися релігійного компоненту в житті кримськотатарського народу: проблема моралі, особливостей функціонування релігійних громад, меценатства тощо [22, с.11–12].

На відміну від праці І. Богдановича, котра містить лише певні згадки про роль Таврійського магометанського духовного правління у розгортанні громадського руху кримськотатарського народу в українських губерніях Російської імперії З. Хайредіновою вперше сфокусовано увагу в сучасній українській історіографії історії релігійних об'єднань України стосовно історії Таврійського магометанського духовного правління та його значення в розвитку мусульманської ідентичності. Важливою віхою у житті мусульман Таврійської губернії було набрання чинності “Положення 1831 р.” від 25 грудня 1831 р., яке остаточно закріпило повноваження і компетенції членів Таврійського магометанського духовного правління, а головне – права ісламського духовенства. На думку авторки, важливою датою в історії мусульманських громад на українських землях Російської імперії та розвитку Таврійського магометанського духовного правління є 29 листопада 1832 р., тобто початок діяльності духовного правління та перетворення її на автономну інституцію органів бюрократичного апарату Російської імперії [23, с.9–10]. Розвідка З. Хайредінової містить певний фактичний і фактологічний матеріал щодо структури, механізмів діяльності духовного правління. Так, авторкою відзначено, що Таврійське магометанське духовне правління у порівнянні з подібними органами мало особливості в обранні найвищого керівництва (муфтія і кадї-аскера), а саме право обрання відповідних кандидатур на загальних зборах мусульманського населення Криму та відповідного затвердження обраних кандидатур указом імператора [23, с.10]. Однак істориком достатньо критично оцінено зміни у призначенні найвищих посадовців правління, що регулювався законом від 27 травня 1891 р., згідно з основними положеннями якого призначення відбувалося міністром внутрішніх справ із представників найвищих соціальних верств мусульманської умми і виключно після подібної системи “виборів” обрані кандидати без схвалення загальними зборами мусульман Криму затверджувалися указом російського імператора [23, с.10]. Підсумовуючи виклад цього питання З. Хайредіновою констатовано фактичне скасування самоврядування в органі, яке несло представницьке навантаження репрезентантів мусульманського населення Таврії, що є, на нашу думку, достатньо слушним і вмотивованим [23, с.10].

У новітньому українському історіописанні історії релігійних громад в Україні З. Хайредіновою продовжено започаткований І. Богдановичем напрям дослідження важливої ролі видання “Терджиман” у розвитку мусульманського руху в Криму, що додатково демонструє суголосність позицій авторів та непересічність вивчення цієї проблематики в українській історіографії (1991 – початку XXI століття) релігійних об'єднань в Україні XIX – першій половині XX століття [23, с.12].

З. Хайредіновою продовжено студювання історії мусульманських навчальних закладів (мектебе, медресе) та підтверджено позицію В. Ганкевича щодо триступеневої системи початкових навчальних закладів – мектебе та значущості їх ролі в активізації мусульманського руху кримськотатарського народу в українських губерніях Російської імперії [23, с.13].

В авторефераті дисертації О. Романька у контексті нацистської політики охарактеризовано особливості організації місцевого представництва так званих “національних комітетів”. Побіжно автором наголошено про заснування в грудні 1941 р. подібного Мусульманського комітету в Бахчисараї та поступового розширення кола подібних комітетів з метою представництва місцевого кримськотатарського населення [24, с.11]. Дослідження є новою палітрою в сучасному українському історіописанні історії релігійних організацій в Україні та розкриває маловідомі сторінки з історії колаборації, намагання побудови особливих відносин між етноконфесійними групами та нацистським режимом на окупованих територіях СРСР.

У своїй монографії “Мусульманські легіони в Другій світовій війні” О. Романько більш детально охарактеризував основні закономірності та особливості функціонування добровольчих мілітарних і парамілітарних одиниць з числа кримськотатарського мусульманського населення [25, с.150]. У зв'язку з

наближенням театру бойових дій та зміною воєнної мапи фронтів Другої світової війни істориком було зауважено, що на порядок денний вийшла функція кримськотатарських мусульманських підрозділів як “місцевих поліцейських допоміжних сил” [25, с.151]. Також, вивчаючи структуру мусульманських міліарних формувань, О. Романьком визначено домінуючу функцію частин, скомплектованих з представників кримськотатарського народу, а саме боротьба з місцевим партизанським рухом. [25, с.215].

Д. Абібуллаєвою у контексті дослідження освітньої сфери кримських татар останньої третини XIX століття – 1920-х рр. охарактеризовано регулюючу нормативно-правову базу у царині освітньої політики та зауважено дискримінаційну роль так званих “Положень”, котрі регулювали та унормовували функціонування навчальних закладів конфесійного спрямування. Зокрема, авторкою наголошено на дискримінаційній ролі “Правил про початкові училища для інородців, які мешкають у східній і південно-східній Росії”, датовані 1906 р., які носили дискримінаційний характер та фактично підпорядковували заклади етнорелігійного спрямування Міністерству народної освіти Російської імперії, а також нівелювало етнорелігійний компонент у системі забезпечення освіти для кримськотатарського населення [26, с.10]. Однак, дослідження Д. Абібуллаєвої характеризує релігійний компонент побіжно, виключно у фокусі етнічної сфери.

Таким чином, цей загальний огляд продемонстрував важливість дослідження історичного розвитку релігійних об'єднань в Україні та додатково проілюстрував важливість конфесійного фактору в житті кримськотатарського ісламського населення, відображеного в новітніх науково-історичних дослідженнях України.

Джерела та література

1. Бойко О. Д. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Д. Бойко. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
2. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
3. Боруцький С. Т. Держава. Церква. Людина. Державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992 – 2002 рр. / С. Т. Боруцький. – Л. : Афіша, 2003. – 552 с.
4. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович ; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К. : Світогляд, 2005. – 742 с.
5. Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX – начале XX века) / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь : Таврия, 1998. – 163 с.
6. Григорьянц В. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АРК / В. Григорьянц. – Симферополь : Крымский Архив, 2003. – 44 с.
7. Зінченко А. Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні : навч. посіб. [для студ. спец. напрямку “Історія”] / А. Л. Зінченко. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 407 с.
8. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні : монографія / А. М. Киридон. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 216 с. – (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).
9. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / П. П. Панченко. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 100 с.
10. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початку 1990-х років / В. О. Пащенко. – Полтава : АСМІ, 2006. – 360 с.
11. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ “Ліста-М”, 2003. – 480 с.
12. Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В. В. Ластовський. – К. : Фенікс, 2008. – 496 с.
13. Горпинченко І. В. Православна церква в суспільних процесах України другої половини XIX століття: історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / І. В. Горпинченко. – К., 2012. – 15 с.
14. Куксенко С. І. Радянська історіографія розвитку євангельсько-баптистського руху в Україні другої половини 40-х – 60-х років XX століття / С. І. Куксенко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 77–82.
15. Ластовська О. Л. Православні монастирі і чернецтво в Україні: сучасна українська історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. Л. Ластовська. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
16. Нестуля О. О. Ставлення традиційних релігій до нових релігійних деномінацій у контексті історіографічних досліджень / О. О. Нестуля // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С. 147–151.
17. Огорокова І. Г. Особливості регіонального поширення нетрадиційних релігій та неоязичництва в сучасній Україні / І. Г. Огорокова, О. М. Ігнатуша // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 139–142.
18. Орлов В. М. Від релігійного андеґраунду до наукової реабілітації: нові релігійні течії в історіографії 1960-х років – початку XXI століття : монографія / В. М. Орлов. – Полтава : Астрія, 2015. – 330 с.
19. Преловська І. М. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930) – Української Православної Церкви (1930 – 1939) : монографія / І. М. Преловська. – К. : [б. в.], 2013. – 694 с.
20. Шостак А. В. Православні конфесії Півдня України у 1990-х рр.: історіографія проблеми / А. В. Шостак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 272–276.
21. Шендрікова С. П. Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С. П. Шендрікова. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.

22. Богданович І. О. Роль газети "Терджиман" у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883 – 1905 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / І. О. Богданович. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
23. Хайредінова З. З. Виникнення і розвиток Таврійського магометанського духовного правління (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / З. З. Хайредінова. – К., 2003. – 19 с.
24. Романько О. В. Мусульманські формування в німецьких збройних силах (1941 – 1945) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. В. Романько. – Харків, 2002. – 20 с.
25. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О. В. Романько. – М. : ООО "Издательство АСТ" : ООО "Транзиткнига", 2004. – 314 с.: рис. – (Военно-историческая библиотека).
26. Абібуллаєва Д. І. Формування і розвиток державної системи народної освіти кримських татар (1870 – 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Д. І. Абібуллаєва. – К., 2005. – 19 с.

Orlov V. M. The religious factor in the life of the Crimean Tatar Muslim community of Ukraine XIX - first half of the XXth century: the Modern Ukrainian historiography

This article reviews the research of Ukrainian historians, whose works are devoted to the role of the confessional factor in the life of the Crimean Tatars in Ukraine during XIX – early XX century. Characterized by major publications of the homeland historians devoted to the religious factor and have insufficient study by researchers challenges consolidating the role of religion in the life of the ethnic communities in Ukraine of XIX – the first half of the XXth century.

Key words: history of religions, confessions, the Crimean Tatar people, the Muslim Ummah, minority, the Modern Ukrainian historiography.

Орлов В. Н. Религиозный фактор в жизни крымскотатарского мусульманского сообщества Украины XIX – первой половины XX века: современная украинская историография

В статье сделан обзор научных исследований украинских историков, труды которых посвящены роли конфессионального фактора в жизни крымских татар в Украине на протяжении XIX – начала XX века. Охарактеризованы основные публикации отечественных историков, направленные на религиозный фактор и отмечается недостаточный уровень изучения исследователями проблемы консолидирующей роли религии в жизнедеятельности этнических общин в Украине XIX – первой половины XX века.

Ключевые слова: история религии, конфессия, крымскотатарский народ, мусульманская умма, национальное меньшинство, современная украинская историография.